

QARAQALPAQ TILINDE «BAS» KOMPONENTLI SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDIŃ IZERTLENIWI

*Mámbetalieva Qızlargúl – tayanish doktoranti
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámlekетlik instituti*

QORAQALPOQ TILIDA «BOSH» KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARNING TADQIQI

*Mambetaliyeva Qizlargul - tayanch doktoranti
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat instituti*

THE STUDY OF SOMATIC PHRASEOLOGY WITH THE «HEAD» COMPONENT IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

*Mambetaliyeva Qizlargul - doctoral student
Ajiniyaz Nukus State Institute*

ИЗУЧЕНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С «ГОЛОВА» КОМПОНЕНТОМ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мамбеталиева Кызларгуль - докторант

Нукусский государственный институт имени Ажинияза

Annotaciya. Ushbu maqolada qoraqalpoq tilshunosligida «bosh» komponentli somatik frazeologizmlarning o'r ganilishi haqida so'z boradi. Olimlarning «bosh» komponentli somatik frazeologizmlarga bag'ishlangan ilmiy ishlari va ularning «bosh» komponentli frazeologizmlarni lingvomadaniy jihatdan o'r ganishi tilga olindi.

Kalit so'zlar: bosh, frazeologizm, somatik frazeologizmlar, antropotsentrik paradigm, lingvokulturologik aspekt.

Аннотация. В данной статье речь идет об изучении соматических фразеологизмов с компонентом «голова» в каракалпакском языкоznании. Были упомянуты научные работы ученых, посвященные соматическим фразеологизмам с «голова» компонентом и их лингвокультурологическому изучению фразеологизмов с «голова» компонентом.

Ключевые слова: голова, фразеологизм, соматические фразеологизмы, антропоцентрическая парадигма, лингвокультурологический аспект.

Annotation. This article discusses the study of somatic phraseological units with the «head» component in Karakalpak linguistics. The scientific works of scientists devoted to somatic phraseological units with the «head» component and their linguocultural study of phraseological units with the «head» component were mentioned.

Keywords: head, phraseologism, somatic phraseologisms, anthropocentric paradigm, linguocultural aspect.

Qaraqalpaq tili biliminiń eń úlken tarawlarınıń biri – frazeologizmler bolıp sanaladi. Frazeologizmler - tildiń ajiralmas bólegi. Hár bir tildiń frazeologiyaliq qori – sol xalıqtıń milliy ruwxıy miyrası bolıp, onıń jaqın hám uzaq ótmishin, salt-dástúrleri menen ózgesheliklerin, milliy sanası

menen psixologiyaliq qásıyetlerin ashıp kórsetip beredi. Sonday-aq olar arqali xalıqtıń sana-sezimi, ishki keshirmeleri kórinedi.

«Dúnyadaǵı kóphsilik tillerdiń frazeologiyaliq baylıqlarınıń tiykarǵı bólegen somatikalıq frazeologizmler qurayıdı. Somatikalıq

[gizlulgul.mambetalieva
@ndpi.uz](mailto:gizlulgul.mambetalieva@ndpi.uz)

frazeologizmeler quramında somatizmeler, yağınyı, dene ağızaların (múshelerin) bildiretuğuñ sózler qatnasadı. Bunday frazeologizmeler hár bir tildiń frazeologiyasında eń eski frazeologiyalyq qatlamlar bolıp esaplanadı [1:6].

Tilde eń kóp ushırasatuğuñ adamnıń dene múshe atamaları hám is-háreketlerine baylanılı payda bolǵan frazeologizmeler bolıp tabıladi. Demek, somatikalıq frazeologizmeler – házirgi dáwirdiń izertleniw talap etiletuğuñ frazeologizmleriń úlken bir tarawi.

Qazaq tilshisi Q.Qayırbaeva óz miynetinde: «Til biliminde anatomiyalıq atamalarǵa tiykarlangan frazeologizmleriń túrleri somatikalıq frazeologizmeler degen atama menen de tanımalılıqqa iye. Somatikalıq atamalar – tildegi eń eski, leksika-semanticalıq qatlamlardıń biri. Sebebi, adam qorshaǵan tábiyyiy ortalıqtı sezinip biliwdi dáslep ózinен baslaydı», - degen pikirdi bildirgen [2:29].

Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmleriń basım kóphshiligiń quramında *bas* komponentli somatikalıq frazeologizmeler qatnasıp, hátte, bas somatizmi eski turkiy dáwirdegi tasqa oyıp jazılǵan esteliklerden baslap, orta turkiy dáwiri, sonday-aq usı dáwirden sońıǵı waqtılarda júzege kelgen jazba esteliklerde de ushırasadı. Házirgi waqıtta «*bas*» komponentli frazeologizm barlıq turkiy tilles xalıqlardıń leksemasında bar.

Bas koncepti penen baylanıslı somatikalıq frazeologizmeler tilde tek ǵana semanticalıq baylıq emes, al xalıqtıń oy-pikiriniń, turmıslıq tájiriybesiniń hám mádeniy qádiriyatlarınıń ayqın kórinisi bolıp tabıladi. Bul frazeologizmeler arqalı insanniń ruwxıý jaǵdayı, sociallıq dárejesi hám psixologiyalyq keshirmeleri ańlatıladi. Olardi tallaw kognitiv lingvistika, mádeniyattaniw hám psixologiya pánneri kesilispesinde áhmiyetli ilimiň baǵdardı qurayı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen professor E.Berdimuratov «Qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleriniń kóphshilik toparı adam turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın predmetler menen qubılıslar dógeregenide payda bolǵanın kóremiz», - degen pikirdi aytıp ótedi hám adam dene músheleriniń atamalarına baylanıslı (til, awız, júrek, ayaq, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe hám t.b.) sózler frazeologiyalyq sóz dizbekleriniń quramında kóp ushırasatuǵınlıǵıń kórsetedi [3:137].

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasın úyreniwde J.Eshbaev tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalyq sózligi” áhmiyetli derek

bolıp esaplanadı. Bul sózlik qaraqalpaq til biliminde dáslepki frazeologiyalyq sózlik sıpatında ayraqsha orın iyeleydi. Soniń ishinde, 38 «*bas*» komponentti qatnasqan frazeologiyalyq birlik keltirilgen bolıp, bul jaǵday «*bas*» sóziniń frazeologiyalyq sistemada aktiv hám nátiyjeli leksikalıq birlik sıpatında qatnasatuǵınnıń kórsetedi [4]. Sonday-aq, Qaraqalpaq tiliniń tórt tomnan ibarat túśindirme sózliginiń I tomında bolsa 76 dan aslam «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmeler kiritilgen.

Bunnan tısqarı, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń avtorlıǵında ámelge asırılıǵan izertlewlerde 219 dan aslam «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmeler ushırasadı. Bul bolsa «*bas*» múshesiniń til biliminde, atap aytqanda frazeologiyada, semantikalıq hám simvollıq jaqtan keńnen qollanılıwın tastıyıqlaydı. «*Bas*» insan denesiniń eń áhmiyetli ağızalarınıń biri bolıp, kóplegen mádeniy, sociallıq hám psixologiyalyq túsinikler menen baylanıslı bolǵanlıqtan, ol tiykargı frazeologiyalyq bazası sıpatında xızmet etedi [5].

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalyq izertlewdiń quramında «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmeler boyınsha ilimiň pikirler aytılıǵan. Olarda somatikalıq frazeologizmeler tek bildiretuǵın mánisine hám atqaratuǵın xizmetine qaray izertlenip qoymastan, aymaqlıq ózgeshelikke baylanıslı qollanılatuǵın somatikalıq frazeologizmeler de qaraqalpaq tilinde salıstırımlı túrde izertlendi. Mısalı, B.Bekniyazovtń «Qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmleriń lingvomádeniy analizi» degen dissertaciyasında Qaraqalpaqstan aymaǵında jasap atırgan qazaq milleti wákilleriniń tili misalında analizlengen [6]. Ol derlik barlıq tillerde de dene múshe atamaları ushırasatuǵıñ frazeologizmeler bolıp, olar hár qıylı mánilik qubılıwlarda beriliwi boyınsha óz jeke kózqarasların bildiredi.

Sonday-aq, B.Bekniyazovtń «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmeler boyınsha maqalasında Qaraqalpaqstanda jasawshi qazaq milleti wákilleriniń tilindegi «*bas*» somatizmeleriniń dialtektlik ózgeshelikleri haqqında aytılıp, ádebiy tildegi sáykes variantları misalları menen kórsetken. Avtor maqalasında «*bas*» sózine bílay táriyp bergen: « Ulıwma «*bas*» sózi – adamzat sanasında, ásirese turkiy xalıqlardıń milliy inanim, túsiniklerinde kiyeli ugım. *Bas* sózinen jasalǵan soamtikalıq frazeologizmeler basqa adam dene múshelerinen jasalǵan frazeologizmlerge qaraǵanda ańlatatuǵın

mánisi boyınsha, emocionallıq-ekspressivlik boyawı jaǵınan da belgili salmaqqı iye. Bas sózi – aqıl, sana, danalıq, birinshilik, joqarılıq, ústemlik, ulıwma adamdı basqarıwshı kúsh sıpatındaǵı mánini de ańlatadı. Sonıń menen birge, bul frazeologizmerde xalıqtıń salt-dástúri, turmis-tirishiligi, qorshaǵan ortalıqtı tanıw, ańlaw, biliw, túsinigi, xalıqlıq qádiriyat, mentalitet ózgesheligin de qamtiydi» [7:251].

S.Arzbetovaniń «Ingliz hám qaraqalpaq tilindegi milliy kórinisinde “head/bas” komponentli frazeologizmeler» atlı dissertaciyasında «Head» hám «bas» somatikalıq komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń qurılısı, semantikalıq hám funksional-stistikaliq mánisindeǵı ózine táń ózgeshelikleri qarastırılgan [8].

S.Shinnazarovaniń miynetinde «bas» komponentli somatikalıq frazeologizmeler haqqında bilay kórsetilgen: «Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenovtiń barlıq shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmeler ónimli qollanılgan. Shıǵarmalar tilinde ásirese, frazeologizmeler súwretlew quralları sıpatında ónimli qollanıladı,-dep atap kórsetilip misali, “Mine endi olardı dúzetiw óziniń basına túsejaq” misaldığı “basına túsiw” frazeologizmi “ózi islew” mánisinde bildiretuǵınlığı haqqında aytıladı [9:47].

Juwmaqlap aytqanda: bas koncepti til arqalı insan pikiri, tájiriybesi hám mádeniyatınıń simvolikalıq kórinisine aylanadı. «bas» insan tili hám oylawında tek fizikalıq agza sıpatında emes, al ruwxıı, psixikalıq hám sociallıq mazmunlardı anlatiwshı oraylıq túsinik sıpatında payda boladı.

1. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birlikler mánı jaǵınan túrli toparlarǵa bólinedi. Sol birliklerdiń arasında basım kóphshiligi somatikalıq frazeologizmeler bolıp, til qorınıń negizgi bólegi bolıp tabıladı;
2. Bul frazeologizmeler adam dene müşheleriniń is-háreketleri menen baylanıslı, kóp jaǵdaylarda hár túrli sezim-tuyǵıldı, minez-qulıqtı yamasa jámiyetlik qatnaslardı obrazlı túrde jetkeriwde xizmeti úlken;
3. Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmeler tek gána basqa tiller menen salıstırmalı túrde izertlenip, bunda “bas” konceptine baylanıslı bolǵan somatikalıq frazeologizmeler haqqında arnawlı izrtlewe jumısı joq.

4. Somatikalıq frazeologizmeler grammaticalıq qurılısı, leksika-semantikalıq mánisi jaǵınan lingvomádeniy aspektte izertleniwi tiyis bolǵan eń áhmiyetli mashqalalardıń biri;
5. Lingvo-mádeniy ayırmashılıqlardıń tereń tallanbaǵanlıǵı: Bas komponentli frazeologiyalıq birlikler túrli mádeniyatlarda túrlishe mánige iye boladı. Bul ayırmashılıqlardı tereń tallaw arqalı frazeologizmelerdiń mádeniy ózgesheliklerin anıqlaw mümkin bolsa da, bul baǵdarda jeterli izrtlewe joq.

Paydalanylǵan ádebiyatlar

1. Рашидова У.М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, кўл ва юрак компонентли иборалар мисолида). Фил.фанл.бўйича.фалсафа.фанл.дисс.- Самарқанд. 2018. –Б.139.
2. Қайырбаева Қ. Қазақ тилиндеги этномәдени атаулардың символдық мәни. Фил.ғыл.канд.ғылыми дәрежесин алу ушин.автореф. – Алматы.: 1997, 29-6.
3. Бердимуратов Е. Қарақалпак тилинин лексикологиясы. –Нөкис.Билим. 1994. 137-6
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязов. Қарақалпак тилинин фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2018.
6. Бекниязов Б. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердиң лингвомәдений анализи. Фил.илим.бой.фил.док.дисс. –Нөкис.: 2021.-Б.125.
7. Бекниязов Б.К. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги “бас” компонентли соматикалық фразологиялар.//“Вестник” КГУ им.Бердаха. №2.(47)2020. 250-252.
8. Arzbetova S. Ingliz va qoraqalpoq olam lisoniy milliy manzarasida «head/bas» komponentli frazeologik birliklar. Fil.fan. бўйича.falsaфа.doktori. avtoreferat.. Nukus, 2024. 24-b.
9. Shinnazarova S. T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmeler.–Nukus.: “GoldenPrint Nukus”, 2024. –B.100.